

A critical analysis of Saha's interpretational doubt about the condemnation of happiness in Surah Hud with a c coherent method

Mahmoud Tabatabaei^{*}, Maryam Sadari^{}**

Ali Reza Hyderzadegan^{*}, Mohammad Javad Enaiti Rad^{****}**

Abstract

The Qur'an's negative view of Happiness exultation has caused the suspicions in "Suha"'s (pseudonym) Naqd-e-Quran book. From this negative view, Suha concludes that the Qur'an is not revealed, because with the assumption that it is revealed, God must recognize all the basic and psychological needs of mankind, such as Happiness /exultation, but verses such as 10 of Surah Hud, which condemns man's Happiness /exultation at the time of grace and He brought it along with boasting, it is the opposite of this. This essay has answered this doubt by using descriptive-analytical method and library approach. The result of the present research shows that Saha has criticized the ratio of Happiness /exultation and pride to human beings based on the dissociative point of view. While the clear text of Quran is coordinate and respect the cohesion/ coherence of the verses (paying attention to the context of the verse and the context of the chapter)

* PhD in Education, Assistant Professor of the Department of Education, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University (Corresponding Author), tabanet@um.ac.ir

** Doctorate graduate of the Faculty of Education, Department of Education, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University, m.msadra313@gmail.com

*** PhD in educational sciences, assistant professor of the department of educational sciences, member of the academic staff of the department of psychology and educational sciences, Zahedan University, heidarzadegan@edpsy.usb.ac.ir

**** PhD in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Assistant Professor, Department of Education, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University, enayati-m@um.ac.ir

Date received: 2023/03/30, Date of acceptance: 2023/08/31

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

is necessary in its interpretation. According to the cohesive view, the reason for condemning Happiness /exultation state and mentioning the relation "proud" is forgetting the source of grace and neglecting God, which often happens to unbelieving people.

Keywords: Doubtology, Cohesion, coherence, context significance, joy in qur'an, exultation in qur'an, Suha's Naqd-e-Qur'an.

تحلیل انتقادی شبهه سها درباره مذمت شادی در سوره هود با روش انسجامی

محمود طباطبایی*

مریم صادری**، علی رضا حیدرزادگان***، محمدجواد عنایتی راد****

چکیده

نگاه منفی قرآن به شادی، باعث طرح شبهاتی شده که در کتاب *تقد قرآن* «دکتر سها» طرح شده است. سها از این نگاه منفی، عدم وحیانی بودن قرآن را نتیجه می‌گیرد زیرا با فرض وحیانی بودن، خداوند باید تمامی نیازهای اساسی و روانی انسان نظیر شادی را به رسمیت بشناسد اما آیاتی نظیر آیه ۱۰ سوره هود که شادی انسان در وقت نعمت را مذمت کرده و آن را در کنار تفاخر آورده است نقیض این امر است. این جستار با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد کتابخانه‌ای، به این شبهه پاسخ داده است. دستاورد پژوهش حاضر گویای این است که سها بر اساس نگاه تجزیه‌گرایانه، نسبت صفت شادی همراه تفاخر به انسان را نقد کرده است؛ حال آنکه متن قرآن بر اساس نص صریح آیاتش، هماهنگ و رعایت وجه انسجامی آیات (عنایت به سیاق آیه و سیاق سوره) در تفسیر آن لازم است. براساس

* دکترای مدرسی معارف، استادیار گروه معارف، عضو هیات علمی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی (نویسنده مسئول)، tabanet@um.ac.ir

** دکترای مدرسی معارف، گروه معارف، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی، m.msadra313@gmail.com

*** دکترای علوم تربیتی، استادیار گروه علوم تربیتی و روان‌شناسی، عضو هیات علمی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه زاهدان، heidarzadegan@edpsy.usb.ac.ir

**** دکترای فقه و مبانی حقوق اسلامی، استادیار گروه معارف، عضو هیات علمی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی، enayati-m@um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۹

نگاه انسجامی، علت مذمت حالت فرح و ذکر نسبت «فخور»، فراموش کردن منشأ نعمت و غفلت از خداوند است که اغلب، انسان بی‌ایمان دچارش می‌شود. او چون همه چیز را از خودش می‌داند، خود را مستقل از قدرت خدا فرض می‌گیرد لذا مذمت می‌شود.

کلیدواژه‌ها: شبهه‌پژوهی، انسجام، سیاق آیه، سیاق سوره، شادی در قرآن، فرح.

۱. مقدمه

مخالفان و منتقدان دین اسلام از عصر نزول تاکنون در صدد طرح شبهاتی برای اثبات غیروحياني بودن قرآن بوده اند؛ یکی از نمونه‌های اخیر آن، تلاشی است که در مجموعه‌ای به نام *تقد قرآن* فردی با نام مستعار «سه‌ها» («دکتر سه‌ها») پیگیری شده است. این اثر با به‌چالش کشیدن مدعیات مهم قرآن نظیر اینکه همه چیز لازم را برای هدایت دارد و پیامی است که هیچ انحراف و خطایی در آن نیست، بیان می‌دارد «اگر قرآن کتاب خدا باشد باید حداقل دو ویژگی اساسی داشته باشد. اولاً صددرصد و از هر جهتی درست و بدون ضعف باشد [...] ثانیاً باید دارای معجزه باشد یعنی چیزهایی داشته باشد که از توان بشر خارج باشند» (سه‌ها، ۱۳۹۳: ۲۵) درحالی‌که با جمع‌آوری شبهاتی که با استناد به نص قرآن فراهم کرده است بیان می‌دارد چنین نیست و آنگاه نتیجه می‌گیرد

اسلام دینی ضد حقوق بشر است [...] و بخش اعظم مشکلات امروز جهان اسلام، ریشه در اسلام دارد [...] [ولذا] قرآن کتابی ساخته یک انسان کم‌اطلاع ۱۴۰۰ سال پیش [در] محیط عربستان است [و کلامی وحياني نیست] و هیچ ربطی به خدا ندارد (پیشین: ۳۱)

و درکل نظر او این است که در طول تاریخ، هیچگاه «چیزی از خدا به بشر وحی و الهام نشده است» (پیشین: ۹۲۸)

و آنگاه در پایان اثرش این پرسش را مطرح می‌کند: اکنون که غیروحياني بودن متون دینی روشن گردید اصلاً آیا دلائل محکمی برای اثبات وجود خدا داریم. آنگاه با بیان این مسأله که دلائل اثبات خدا «در مقابل نقد علمی عقلی دوام نمی‌آورد» وجود خدا را «وهمی» و «مخلوق ذهن» می‌داند (پیشین: ۹۳۲-۹۳۳).

۲. بیان مسئله

شبهه موردی که در این پژوهش نقد و بررسی می‌شود مربوط به مقوله شادی در قرآن است. در کتاب سها، در فصل «انسان در قرآن» شبهاتی با استناد به آیات قرآن مطرح شده و در مقدمه بیان شده است که «انسان در قرآن بسیار محدود و ضعیف و انحرافی مطرح شده است» (پیشین: ۴۶۹) و مطالب گزارش شده درباره انسان حتی در حد آگاهیهای زمانه گوینده هم نیست. همچنین «در قرآن به صفات معدودی از انسان اشاره شده است که اکثراً تویخ‌آمیز و منفی است و به ویژگی‌های جسمی و روانی بسیاری که در فیزیولوژی و روانشناسی شناخته شده اشاره نشده است» و مطالب گفته شده درباره انسان «در حد محیط نارسای عربستان آن زمان است» (پیشین: ۴۶۹-۴۷۰).

هیجان شادی، یکی از هیجانات اساسی انسان است و یکی از ایراداتی که سها بر قرآن وارد می‌کند نفی و سرزنش این هیجان مهم در قرآن است. سها برای تبیین مدعای خود با استناد به آیات ۹-۱۱ سوره هود «وَلَمَّا أَذَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَكُفُورٌ* * وَ لَمَّا أَذَقْنَاهُ نِعْمَاءَ بَعْدَ ضِرَاءٍ مَسْتَه لِيُقُولَنَّا ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ* * إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ» می‌گوید:

در این آیات خوشحالی در نعمت و ناامیدی در ناداری به‌عنوان صفات منفی مطرح شده‌اند چون در آیه آخر صابران و نیکان را استثناء کرده است در صورتی که افراط در صفات مذکور مذموم است ولی خود این صفات مخصوصاً اولی مطلوب و پسندیده است. به علاوه ناامیدی در سختی صفت همه انسانها نیست. برخلاف نظر قرآن، انسان در کل موجودی امیدوار و مشتاق غلبه بر مشکلات است و این صفت مثبت او در تمدن حیرت‌انگیز او هویداست (سها: ۴۷۶)

و آن‌گاه در پایان این فصل بیان می‌دارد

بنابراین قرآن نه تنها کتاب انسان‌شناسی نیست بلکه تصویر ناقص و معوجی از انسان ارائه کرده است و این مؤید قطعی این است که قرآن کتاب خدا نیست. اگر قرآن از خدا بود خدا کاملترین و صحیحترین تعریف را از انسان ارائه می‌کرد نه تصویری ناقص و کج که حتی از دانش ۱۴۰۰ سال پیش هم پایتتر است (پیشین: ۴۸۲).

این نقد به دلیل استناد به نص قرآن، صحیح به نظر می‌رسد زیرا آیات سلبی شادی صراحت آشکار در نهی و مذمت شادی دارند. همچنین از آنجایی که امروزه روانشناسی ثابت کرده است

وجود هیجان‌ها نقش مؤثر و مهمی در زندگی انسان دارد و شادی و خوشی نیز بنیادی‌ترین هیجان‌ها هستند (Compton, Hoffman, 2013, 57) و شادی احساسی است که همگان خواهان آن هستند و بر این اساس به‌عنوان یک اصل علمی در روانشناسی مطرح است (حیدرزادگان، مشهدی عباس، ۱۳۹۰: ۷۱) تناقض آشکار آیات سلبی شادی با دستاوردهای علمی، مؤید شبهات سها است. اما باین‌حال، این نکته مهم را نیز باید در نظر داشت که بسیاری از شبهات به نحوی از انحاء بر پایه نوعی مغالطه منطقی یا کاربرد سودجویانه عناصر بیانی-بلاغی استوار است که در متن شبهه بدان تصریح نشده و در آن مضمّن است. از این رو قبل از پاسخ‌دادن موردی به شبهات سها بررسی نوع نگاه او به متن قرآن ضروری است. در تفصیل می‌توان گفت: یکی از مبانی فکری سها خوانش تجزیه‌گرایانه او از آیات و طرح شبهات بر این اساس است. درحالی‌که قرآن یک نظام متشکل از مفاهیم مرتبط است و درک نظام نیز به‌صورت کلی آن امکانپذیر است نه از طریق شکستن به اجزاء آن (ایزوتسو، ۱۳۶۱: ۵). قرآن خود را مجموعه‌ای مرتبط با اجزاء توصیف می‌کند: «كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ» (هود: ۱). همچنین مدعی است که تمام آیات آن با یکدیگر نوعی نسبت و هماهنگی دارند: «نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيًّا» (زمر: ۲۳) ضمن آنکه تخطئه نگاه تجزیه‌گرایانه به آیات «الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ» (حجر: ۹۱) و نهی از نادیده گرفتن بخش‌هایی از آیات مرتبط در تفسیر «أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ» (بقره: ۸۵) نیز در قرآن مطرح شده است. از این‌رو در نظام هماهنگ قرآن آموزه‌ها و معارف در یک نظام کلی، تبیین، مطرح و معنادار می‌شوند و نگاه انسجامی و کل‌نگر به آیات مرتبط با هر موضوع ضروری است و دیدگاه جزءنگر به آیات ممکن است باعث برداشت‌های ناقص و درک نارسای آنها شود. مضاف بر اینکه برخی موضوعات در قرآن همانند انسان و یا شادی که مورد انتقاد سهاست به دو وجه ایجابی و سلبی آمده‌اند که به‌عنوان مثال می‌توان به آیه ۵۸ سوره یونس اشاره کرد که می‌فرماید: «قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا» که نه فقط شادی را نهی و مذمت نکرده است بلکه به‌عنوان یک شاخص ارزشمند که متصف به خداوند است از آن یاد می‌کند و یا درباره انسان اگر آیتی در نکوهش او دارد «خلق الانسان ضعيفا» (نساء: ۲۸) اما آیتی نیز هستند که او را ستایش و تکریم کرده‌اند: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» (اسراء: ۷۰). از این‌رو لحاظ‌کردن نگاه انسجامی به آیتی که ایجاد شبهه نموده است ضروری است تا فهم دقیق‌تری از مضمون آیه و یا آیات به دست آید. از این جهت است که توجه به پیوستگی و انسجام متن قرآن، بررسی چگونگی چینش آیات در کنار یکدیگر و تبیین ارتباط میان آیات یک سوره

در بین دانشمندان متقدم و متأخر علوم قرآن مطرح بوده است. دانشمندان متقدم از ارتباط میان آیات تعبیر به نظم و مناسبت می‌کردند (و در آن توجه به واژگانی که در ساخت آیه دخیل‌اند مهم است) که البته به قول مستنصر میر^۱ این ارتباط فقط محدود به رابطه میان دو آیه یا دو فقره است که از دست یافتن به نگره‌ای اندام‌وار به سوره‌های قرآن باز می‌ماند (ذوقی، ۱۳۹۲: ۱۵۵) و در عصر متأخر این سیر انسجامی گسترش یافته و به ساختار انسجامی سوره رسیده است و به‌ویژه در سده چهاردهم هجری با موج اصلاح‌طلبی در میان جهان اسلام گرایش جدیدی در تفسیر قرآن شکل گرفت که نسبت به گذشتگان اهتمام بیشتری به ساختار سوره‌های قرآن به مثابه یک واحد کل داشت (پیشین: ۱۵۹) که از آن به عنوان سوره به منزله یک کلیت واحد یاد می‌شود که در این نظریه هر سوره هدف واحدی را دنبال می‌کند و با آن که همه اجزاء سوره مضامین مختلفی دارند لکن مفهوم نهایی آنها به این غرض اصلی برمی‌گردد؛ همچنین در این نگاه، فواتح و خواتم سور نیز با یکدیگر ارتباط مضمونی دارند و ضمن این ارتباط، در مفهوم کلی به غرض اصلی سوره پیوند می‌یابند که البته در آراء قدما هم چون فخر رازی این ارتباط فواتح و خواتم سور با ذکر شاهد مثالی از سوره بقره و واقعه آمده است (فخر رازی، ج ۷: ۱۰۶ و ج ۲۹: ۴۳۹). براساس این نظریه هر چند آیات یک سوره ممکن است به موضوعات مختلفی بپردازد ولی همه این موضوعات به وسیله عواملی انسجام‌بخش که به انسجام متنی یک سوره منجر می‌شود با یکدیگر در ارتباط هستند. بنابراین انسجام، کمک شایانی به فهم دقیق متن می‌کند چرا که برخی عناصر متن جز با در نظر گرفتن رابطه آنها با دیگر عناصر، تحلیل و تفسیر نمی‌شوند و در بسیاری موارد متن بسان بنایی است که اجزاء آن با ارتباطی که با هم دارند شاکله را تشکیل داده اند (ولینی و همکاران، ۱۳۹۵: ۷۰). باتوجه به مقدمات فوق به‌کارگیری سیاق آیات و سیاق سوره و اینکه ساختار سوره چه چیزهایی را در بر دارد برای تبیین شبهه مطرح شده ذیل سوره هود از پیش‌فرض‌های ضروری این پژوهش است درحالی‌که در شبهه سها استناد به ظاهر یک آیه بدون در نظر گرفتن سیاق آن و عدم بررسی واژه «فرح» در آیات مختلف قرآن مشاهده می‌شود.

پژوهش حاضر درصدد است با استناد به سیاق آیه و سیاق سوره و استفاده از روش کتاب‌خانه‌ای که بر مبنای توصیف و تحلیل منابع است پاسخگوی این سؤال اصلی باشد که چرا در آیه ۱۰ سوره هود شادی انسان در برابر نعمت که امری طبیعی است مورد مذمت قرار گرفته است و چرا قرآن از انسان به‌عنوان موجودی فخور در نعمت یاد می‌کند.

۳. پیشینه تحقیق

وجه سلبی آیات شادی در پژوهش‌های متعددی در قالب‌های رساله و مقاله بررسی شده است. نظیر: پژوهش چارلز آدامز در مقاله Joy and Misery در دائرةالمعارف قرآن^۳، فرح و شادمانی ممدوح و مذموم از منظر قرآن و روایات (قادری، ۱۳۸۶)، شادی‌های نکوهیده در قرآن و روایات (حسین‌پور، ۱۳۹۰)، بررسی زبانشناختی واژگان شادی در قرآن (شفیعی، ۱۳۹۵) که هرکدام از وجهی به بررسی انواع مفهوم شادی در قرآن از منظر زبانی و کلامی پرداخته‌اند. در نهایت «پیام سوره هود» اثر محمد رفیع‌الدین به تحلیل مفصلی از سوره هود و مضامین آن می‌پردازد و در آن نکوهش لذات دنیوی و ارتباط آن با داستان هود و قومش را مورد بحث قرار می‌دهد. در همه این آثار هرچند از فرح مذموم در قرآن به طرق مختلف بحث شده است اما در آنها نه به شبهه مذمت شادی به طور کلی و نه با توجه به تألیف اخیر دکتر سها پرداخته نشده است و نیز به رعایت وجه انسجامی آیات به ویژه سیاق سوره مورد بررسی عنایت نشده است.

۴. مفاهیم بنیادین پژوهش

۴-۱ فرح

شادی در لغت معادل‌هایی چون خوشحالی، بهجت، بشاشت و سرور (دهخدا، ۱۳۷۲، ج ۳۰: ۶۶) دارد و از منظر علمی ترکیبی از رضایت (خشنودی)، عاطفه مثبت و عدم وجود عاطفه منفی نظیر افسردگی و اضطراب (آرگایل، ۱۳۸۳: ۱۴) و یا مساوی با رضایت به علاوه سطح لذت دانسته شده است (آیزنک، ۱۳۷۸: ۱۷۲). در قرآن و در آیه ۱۰ سوره هود از شادی تعبیر به فرح شده است. در شرح لغوی واژه فرح راغب اصفهانی می‌گوید: فرح به معنای باز شدن و گشایش سینه از شادی به خاطر لذتی آنی و زودگذر است و استعمال غالب آن را بیشتر در لذات بدنی و شادی‌های زودگذر می‌داند (راغب، ۱۴۱۲ق: ۶۲۷).^۴ عده‌ای فرح را به معنای شادی توأم با تکبر و تبختر نیز می‌دانند (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۹۸ و ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۶: ۶۸) قرشی نیز می‌گوید: فرح شادی توأم با تبکر است. هر گاه این واژه با قیدی ذکر شود معنای پسندیده دارد و هر گاه این واژه بدون قید به کار رود معنای مذموم دارد (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۹: ۳۹۸). ثعالبی و ابوحیان و ابن‌عطیه اندلسی نیز عقیده دارند در قرآن فرح برای مدح به کار نرفته است مگر زمانی که مقید به خیر باشد (ثعالبی، ج ۳: ۲۷۴ و ابوحیان، ۱۴۲۰ق، ج ۶: ۱۲۸ و

ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۰ق، ج ۳: ۱۵۴). با توجه به بررسی لغوی فرح به دست آمد که این واژه هم در شادی‌های ایجابی کاربرد دارد و هم شادی‌های سلبی و معنای غالب آن بیشتر درباره شادی‌های حسی و مادی است که اغلب مذموم و ناپسند است و به نوعی با تکبر و تبختر همراه است گرچه می‌تواند به نحو مثبت هم به کار رود و بر شادی‌های معنوی و باطنی اطلاق گردد. لذا اگر شادی انسان‌ها همراه با اموری شود که شایسته یک انسان به‌ویژه یک مؤمن نیست مثلاً شادی حاصله از تمسخر و آزار دیگران و یا فخرفروشی به آنان و خرسندشدن از این مسأله و یا لهو و لعب را به دنبال داشتن، چنین شادی از منظر قرآن جایز نیست و مذموم است (فادری، ۱۳۸۸: ۱۰۷).

۴-۲ انسجام

از منظر مباحث زبان‌شناختی، متن تنها از یک یا چند جمله که معنا یا پیام معینی دارد تشکیل نشده بلکه علاوه بر آن در داخل متن روابط معینی بین جمله‌ها برقرار است که بار اصلی معنا بر دوش آن روابط است. در مطالعات سخن‌کاوی مجموعه این روابط بین جمله‌ای که آفریننده متن است انسجام نامیده شده است (لطفی پورساعدی، ۱۳۸۵: ۱۰).

در کتاب مرجع‌شده *انسجام در انگلیسی اثر حسن‌هالیدی انسجام را چنین گزارش کرده‌اند:*

مفهوم انسجام یک مفهوم معناشناختی است که به آن روابط معنایی اشاره دارد که درخلال متن وجود دارند و آن را به‌عنوان یک متن تعریف می‌کنند [یعنی موجب متن بودن متن می‌شوند]. انسجام در جایی اتفاق می‌افتد که تفسیر عنصری در گفتار به تفسیر عنصر دیگری وابسته باشد. [در این حال] یکی دیگری را پیش‌فرض می‌گیرد، به این معنا که نمی‌توان این را به طور مؤثر رمزگشایی کرد مگر با ارجاع به آن [عنصر پیش‌فرض]. وقتی این اتفاق می‌افتد، یک رابطه انسجام برقرار می‌شود و دو عنصر، پیش‌فرض‌گیرنده و پیش‌فرض‌گرفته‌شده، دست کم به‌طور بالقوه در یک متن ادغام می‌شوند. (Hasan and Halliday, 1976, p. 4).

این مفهوم به بهترین وجه در روابط متنی قرآن وجود دارد تا آنجا که گفته شده همه قرآن مانند کلمه واحدی است که معانی آن نیز مرتبط به هم و در یک جهت می‌باشند (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱: ۳۸۶) که این ارتباط می‌تواند در بستر «سیاق» که نوعی انسجام است بررسی شود.

۴-۲-۱ سیاق

مفسران به ارزش و اهمیت نقش سیاق در تفسیر آیات قرآن توجه داشته اند. مراد از سیاق سیر کلی جمله یا مجموعه‌ای از جمله‌هاست که از رهگذر آن مفهوم خاصی به هم می‌رسد و بر معنای واژگان یا عبارات اثر می‌گذارد.

۴-۲-۱-۱ سیاق آیه

گاهی یک واژه و یا یک جمله به تنهایی معنای خاصی را می‌رساند اما بر اثر وجود واژگان و یا جملات دیگر در کنار آن و فضای خاصی ... معنای دیگری به دست می‌آید که به کمک سیاق است (اخوان‌مقدم، علی محمدی، ۱۴۰: ۵۹) و یا به اعتقاد سوسور واژه‌ها در گفتار به علت از پی هم درآمدن، روابطی میان خود برقرار می‌کنند... که روابط همنشینی واژگان را به وجود می‌آورد و از همین ارتباط است که معنای نهایی حاصل می‌شود (سوسور، ۱۳۸۰: ۱۷۷). به نظر فخر رازی نیز بیشترین لطایف قرآن در ترتیبات و روابط آیات قرار داده شده است (فخر رازی، ج ۱۰: ۱۱۰) و این پیوند معنایی میان آیات مرتبط که کلام منسجمی را تشکیل می‌دهد به سیاق آیه تعبیر می‌شود (طیب حسینی: ۱۳۹۷: ۶۳)

۴-۲-۱-۲ سیاق از جنس آیات قبل و بعد

در قرآن کریم افزون بر سیاق کلمه‌ها و جمله‌ها، گاهی از پی هم آمدن آیات نیز، سبب پیدایش سیاق می‌شود که به سیاق آیات تعبیر می‌شود (رجبی، ۱۳۸۳: ۱۰۰). التفات به سیاق آیات بسیار مهم است زیرا برای درک معنایی الفاظ قرآن، باید فضای آیات را مورد توجه قرار داد که در این توجه، مقاطع آیات کمک بسیاری در درک صحیح روند آیات و فضای مفاهیم می‌نماید (نجار، ۱۳۸۱: ۶۲).

۴-۲-۱-۳ سیاق سوره

امروزه نگاه به سوره چونان یک کلیت یا کل واحد با عنوان نظریه وحدت و انسجام سوره‌های قرآن مطرح است (ذوقی ۱۳۹۲: ۱۵۵). از این منظر هر سوره متشکل از اجزایی همچون افتتاح بدنه و اختتام است (که با یکدیگر مرتبط اند) و نگاه کلی‌نگر و سیستماتیک به روابط آنها موجب دریافت خوانشی جامع‌نگرتر از محتوا می‌گردد (اسعدی و همکاران، ۱۳۹۹، ش ۴: ۲۴).

تحلیل انتقادی شبهه سها درباره مذمت شادی در ... (محمود طباطبایی و دیگران) ۱۰۱

همچنین هر سوره‌ای علی‌رغم داشتن موضوعات و انگاره‌های متعدد، یک غرض اصلی دارد که این محورهای متعدد در یک نکته اصلی و اساسی که هدف و غرض اصلی سوره را تشکیل می‌دهد مشترک اند (خامه‌گر ۱۳۸۳: ۴۰). این اغراض نیز به یکی از اصول اعتقادی همچون توحید، نبوت و معاد برمی‌گردد که در هر سوره با محوریت یکی از این اصول اعتقادی، موضوعات متنوعی مطرح می‌گردد که هر کدام می‌تواند یک یا چند آیه را در بگيرد و سپس در طول این سوره به غرض اصلی برگشت نماید^۵ (ذوقی، ۱۳۹۲: ۱۶۶).

بنابراین بررسی سیاق آیات و سوره در تفسیر آیات نقش مهم و اساسی دارد که بررسی شبهه مذکور در این پژوهش بر این اساس صورت می‌گیرند. اما قبل از پرداختن به تفسیر آیه لازم است گزارش اجمالی از آیات شادی در قرآن به دست بدهیم.

۵. گزارش اجمالی شادی در قرآن

۵-۱ تبیین آیات ایجابی

جست‌وجو در متن قرآن نشان می‌دهد، دین اسلام که متکفل پاسخگویی به نیازهای فطری بشری است در قرائت‌های معقول و معتدل و اصیل، تعادلی میان دنیا و آخرت برقرار کرده است و به لذت‌ها و نیازهای روحی او نیز کمال توجه را داشته و بهره‌گیری از مواهب دنیایی را تأیید می‌کند: «وَلَا تَنْسَ نَفْسِكَ مِنَ الدُّنْيَا» (قصص: ۷۷) و استفاده از لذت‌های مشروع را جایز می‌شمارد: «كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا» (اعراف: ۳۱) از این رو شادی را در زمره این نیازهای حیاتی دانسته و با مطرح کردن مقوله شادی به صورت الفاظ متعددی از این نیاز فطری انسان حمایت کرده است:

واژه معادل شادی	متن آیات
فرح	قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا (یونس: ۵۸)
سرور نضره	وَلَقَاهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا (انسان: ۱۱)
بشری	يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللَّهِ وَفَضْلٍ (آل‌عمران: ۱۷۱)
بهجت	وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ نَهْجٍ (ق: ۷)
قره العین	وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ قُرْتُ عَيْنِي لِي وَلَكَ (قصص: ۹)
فکه	فَاكْهِنِ بِمَا آتَاهُمْ رَبُّهُمْ (طور: ۱۸)
بسم	فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِّنْ قَوْلِهَا (نمل: ۱۹)

ضحک	ضاحِکَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ (عبس: ۳۹)
-----	-----------------------------------

همچنین تصویب شدن مطلوبیت ارزش شادی در برخی آیات نظیر: «قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا» (یونس: ۵۸) یا شادی و سرور به عنوان پاداش مؤمنان: «وَلَقَدْ أَنزَلْنَا لَهُمْ أَنْزَارًا وَنُذُرًا» (انسان: ۱۱) مؤید این مطلب است که شادی نه تنها ممدوح است، بلکه ارتباط شادی به ذات پروردگار در قرآن نشان‌دهنده حقیقی بودن شادی است (محدثی، ۱۳۹۵: ۱۳۲).

۵-۲ تبیین آیات سلبی

شادی در قرآن علاوه بر وجه ایجابی، وجه سلبی نیز دارد که وجوه سلبی آن به‌صراحت بر مذمت و نهی خنده و شادی دلالت دارد.

متن آیات	واژه معادل شادی مذموم
وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا (لقمان: ۱۸)	مرح
وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطْرًا (انفال: ۴۷)	بطر
سَيَعْلَمُونَ غَدًا مَنِ الْكَذَّابُ الْأَشِيرُ (قمر: ۲۶)	اشر
إِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ (قصص: ۷۶)	لافرح
فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا (توبه: ۸۲)	قلت ضحك
وَإِذَا اتَّعَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ انْقَلِبُوا فَكِهِينَ (مطففين: ۳۱)	قلب فكه

سه واژه بطر، مرح و اشر، فی‌نفسه بر شادی‌های مذموم دلالت دارند و سه واژه فرح، ضحك و فکه ذووجهی هستند که وجه ایجابی و سلبی آن‌ها باتوجه‌به بافت و سیاقشان مشخص می‌شود. اما شبهه مورد نظر در ارتباط با واژه فرح است که بیست‌ودو بار در قرآن ذکر شده است. اینجا متن کامل آیات فرح و وجوه مختلف آیات آن گزارش می‌شود.

۵-۳ بررسی وجوه مختلف فرح در آیات قرآن

۵-۳-۱ مشتقات اسمی

فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ... (آل‌عمران: ۱۷۰)	وجوه مثبت
إِنْ تُصِيبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِيبْكَ مُصِيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ أَخَذْنَا أَمْرَنَا مِنْ قَبْلُ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُونَ (توبه: ۵۰)	وجوه منفی
مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِيَنَهُمْ وَكَانُوا شِيْعًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ (روم: ۳۲ و مؤمنون: ۵۳)	"

تحلیل انتقادی شبهه سها درباره مذمت شادی در ... (محمود طباطبایی و دیگران) ۱۰۳

وَلَيْنُ أَذْقَنَاهُ نَعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَاءٍ مَسْتَه لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ (هود: ۱۰)	"
---	---

۵-۳-۲ مشتقات فعلی

وَجوه منفی	إِن تَمَسُّكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِن تُصِيبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا (آل عمران: ۱۲۰)
"	لَا تَحْسِبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُتُوا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسِبْنَهُمْ بِمَقَارَةِ مَنْ الْعَذَابِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (آل عمران: ۱۸۸)
"	وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ (رعد: ۳۶)
"	فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهِ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتَّى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ (انعام: ۴۴)
"	ذَلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَ (غافر: ۷۵)
"	فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ (غافر: ۱۳)
"	وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَا (روم: ۳۶)
"	وَالَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ (رعد: ۳۶)
"	هُوَ الَّذِي يُسِيرُكُم فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّى إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرِينَ بِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا (يونس: ۲۲)
"	فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ وَكَرِهُوا أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ (توبه: ۸۱)

وَجوه مثبت	وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ* بِنَصْرِ اللَّهِ (روم: ۴ و ۳)
"	بَلْ أَنْتُمْ بِهَدْيِكُمْ تَفْرَحُونَ (نمل: ۳۶)

از بررسی اجمالی آیات فرح به دست می آید که ماده فرح در قرآن به دو وجه اسمی و فعلی آمده است و از پرکاربردترین واژگان معادل شادی در آن است و اغلب نیز در وجه سلبی استعمال شده است. وجه اسمی آن که به صورت صفت مشبیه آمده است دلالت بر تصور ثبوت و جاودانه بودن شادی در نزد صاحبانش دارد و وجه فعلی آن نیز دلالت بر استمرار، تداوم و پیوستگی شادی می کند. باتوجه به اینکه فرح جنبه ایجابی و سلبی دارد لازم است شرح مختصری درباره آیات ایجابی داده شود تا مشخص گردد مقصود چگونه شادی هایی است و بر این اساس است که بهتر می توان وجه سلبی آن را فهمید. فی المثل در آیه ۷۰ سوره آل عمران، خداوند از فضل خویش نعمتهایی به شهدا اختصاص داده و شهدا از آن شاد و خشنود اند و این شادی را خداوند تصویب کرده است پس قطعاً شادی در این آیه ارزش معنوی و حقیقی دارد.

در آیه ۴ سوره روم که از شادی مؤمنان به خاطر پیروزی بر دشمن خبر می‌دهد که با نصرت خداوند محقق شده است باز هم شادی مورد تأیید قرار گرفته و ممدوح است زیرا این شادی حاصله، از نصرت خداوند نشأت گرفته است پس در اینجا نیز شادی کردن بار ارزشی و معنوی دارد. (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۶: ۱۵۶).

بنابراین فرح به معنای شادمانی ممدوح در اموری به کار می‌رود که انسان را بیشتر در ساحت بندگی الهی قرار می‌دهد و رابطه او با خدایش را مستحکمتر می‌کند مواردی نظیر توجه به فضل الهی و یا تحقق وعده‌های الهی چه در دنیا و چه در آخرت. لذا شادمانی‌های ممدوح مذکور، منبعی درونی و الهی دارند و از توجه آدمی به مبدأ الهی نشأت می‌گیرند (ابراهیمی، اسدپور، ۱۳۹۶: ۷۲). طبق این کاربردهای ایجابی، فرح شادی حقیقی است که از مراتب کمال انسان به وجود می‌آید. بنابراین جایگاه شادی در قرآن فی‌نفسه مشروع و مطلوب است اما باید دریافت علت مذمت شادی در آیه ۱۰ سوره هود چیست.

۶- بررسی و تحلیل انسجامی آیه ۱۰ سوره هود

۶-۱ بررسی سیاق آیه

قبلاً بیان شد واژه‌ها در گفتار به علت ازپی هم‌درآمدن، روابطی میان خود برقرار می‌کنند و از همین ارتباط که تعبیر به «انسجام» می‌شود است که معنای نهایی حاصل می‌شود. بنابراین بررسی واژگان همنشین با فرح و انسجام متنی بافت کاربرد آن، به تدوین چارچوبی روشن برای تبیین و تفکیک دقیق معنایی واژه رهنمون می‌شود.

متن آیه: «وَلَئِنْ أَدْقَانَاهُ نَعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَاءٍ مَسْتَهْمِسْتَهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنِّي إِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ»

در این آیه «فَرِحَ» متصرف به صفت «فخور» شده و با واژگانی همچون «اذقناه»، «نعماء»، «ضراء» و «مس» همنشین شده است. ذوق دراصل به معنای چشیدن و خوردن اندک و تقریباً زودگذر است. خداوند واژه «ذوق» را در قرآن با این ویژگی یاد می‌کند تا معنای هر دو امر یعنی رحمت و عذاب را شامل شود. ولی کاربردش در عذاب بیشتر است. اما کاربرد واژه ذوق در رحمت به آزمون و امتحان تعبیر شده است و همچنین آگاهی و تنبیهی است بر اینکه انسان با کمترین نعمتی که به او عطا می‌شود سرکشی می‌کند و استکبار و غرور می‌ورزد (راغب، ۱۴۱۲ق: ۳۲-۳۳). در تفسیر *الطیب البیان* نیز استعمال واژه ذوق را در جایی می‌داند که هم مدتش بسیار کم است و هم بسیار زوال‌پذیر باشد (طیب، ۱۳۴۸، ج ۱۵: ۷). در مجمع *البیان*

نیز آمده است: خداوند در این آیه [یعنی آیه ۹ سوره هود] حلال کردن لذات را برای انسان‌ها اذاقه و چشاندن خواننده است تا بفهماند لذات دنیا مانند طعم غذاها فناپذیر است و به سرعت از بین می‌رود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۲۲۰). در آیه واژه «نعماء» به کار رفته است که اصل آن نعم به معنای نیکویی و حالت نیکوست (راغب، ۱۴۱۲ق: ۳۶۹). واژه «ضراء» به معنای سختی و بدحالی است (همان، ج ۲: ۴۴۴). «مس» یعنی لمس کردن و در موقعی گفته می‌شود که با ادراک و حواس لامسه همراه باشد و به هر نوع آزار و اذیتی که به انسان برسد (مس) می‌گویند (همان، ج ۳: ۲۲۱). از تبیین لغوی واژگان آیه نتیجه می‌شود: فرح در این آیه که با واژه «اذقناه» و «مس» که مقصود چشاندن اندک است مقرون شده است اولاً نوعی شادی زودگذر و موقتی است که پایداری ندارد ثانیاً مثالی است برای بیان شدت شادمانی که از حد و اندازه تجاوز نموده است و به تکبر ختم می‌شود (ابن عاشور، ج ۱۱: ۲۱۴). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه گفته است: چون فرح به رحمت کنایه از اشتغال به نعمت و فراموش کردن نعمت‌دهنده است لذا این آیه اشاره به توبیخ خداوند به انسان‌های سرگرم به دنیا دارد زیرا طبع چنین انسانی از خدا غافل است به طوری که اگر نعمت را هم به یادش بیاورند خوشحالی از نعمت نمی‌گذارد به یاد خدا بیفتند و اگر هم مصیبتی به او برسد طبع کفران‌گش نمی‌گذارد به یاد خدا بیفتند پس چنین کسی همواره در غفلت از پروردگار خویش است، چه در ناز و نعمت باشد چه عذاب (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۶۸). اما درباره «فخور» که در این آیه با فرح آمده است گفته شده است: فخور از ریشه فخر به معنای فخرفروشی و مباهات به اشیاء و امور خارج از ذات انسان می‌باشد که در اموری مانند: مال، جاه و اولاد و یا مباهات به مکارم و محاسن و صفات انسانی صورت می‌گیرد. «فخور» صیغه مبالغه است و آن را به معنای کسی می‌دانند که زیاد افتخار و مباهات می‌کند به توهم اینکه آنچه از نعمت‌های الهی دارد فقط به خاطر استحقاق و لیاقت خودش است (راغب: ۶۲۷). از نکات ظریف در این آیه این است چون فرح صفت مشبهه است متقابلاً فخور نیز به صورت صیغه مبالغه آمده است تا کثرت این فخرفروشی را بیشتر نمایان سازد. از این رو علامه طباطبایی می‌نویسد: «إنه لفرح فخور» به منزله تعلیل برای جمله «لیقولن ذهب السيئات عني» است که می‌فرماید علت خاطر جمعیش این است که او چنان خوشحال می‌شود که خیال می‌کند همیشه در این حال باقی خواهد ماند... و اگر او فکر می‌کرد که آنچه از نعمت در اختیار اوست زوال‌پذیر است و نمی‌توان به بقا و دوام آن اعتماد نمود ... در این صورت دیگر خوشحال نمی‌شد. چون هیچ انسان عاقلی درباره

امری مستعار و ناپایدار خوشحالی نمی‌کند. همچنانکه علت فخور بودنش همان شادی کاذبش است و به همین جهت به دیگران فخر می‌فروشد (طباطبایی، ۱۳۷۴ق، ج ۱۰: ۲۳۴). مفهوم شادی‌های نکوهیده در قرآن در دیگر آیات قرآن نیز مشهود است که در آنجا اینگونه حالات از مصادیق شرک محسوب می‌شود (ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۲: ۵۵۲) از این رو قرآن گاه درباره آنها صفت «مختال» را هم ذکر کرده است (نساء: ۳۶؛ لقمان: ۱۸؛ حدید: ۲۳) زیرا مختال کسی است که در خیالاتش خود را بزرگ می‌بیند و یا همه چیز را از خود می‌داند و اگر کبر را «خیلاء» خوانده اند چون آدم متکبر خود را بزرگ خیال می‌کند و چون فضیلت برای خود خیال می‌کند زیاد فخر می‌فروشد و چون این اختیال و افتخار هر دو از رذائل نفس اند خدا آن را دوست نمی‌دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴ق، ج ۱۹: ۲۹۵).

۶-۲ سیاق از جنس آیات قبل و بعد

همان‌طور که بیان شد التفات به سیاق آیات مهم است زیرا درک روند کلی فضای آیات، کمک شایانی به مفهوم آیه می‌کند. شبهه سها در سوره هود فقط به اتصاف تفاخر به انسان در وقت شادی محدود نمی‌شود بلکه او با استناد به آیات ۹-۱۱ این سوره معترض این مسأله است که اگر انسان در قرآن منزلت دارد پس چرا خداوند انسان را در سختی‌ها فردی ناامید و در نعمت فخور می‌داند و اگر افراط در این اوصاف و یا داشتن این اوصاف مذموم است پس چرا در پایان آیه ۱۱ عده‌ای استثنا شده اند. از این رو بررسی فضای آیاتی که شبهه مذکور به آن معطوف است فهم آیه را دقیقتر و روشنتر می‌سازد. اما مفسران در تفسیر آیه قبل از مذمت شادی (آیه ۹) که می‌فرماید: «وَلَئِنْ أَدْقْنَا الْإِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ إِنَّهُ لَكَيْفُوسٌ كَفُورٌ» گفته اند: آنها (مشرکان و کفار) در برابر قطع نعمت‌ها مأیوس و بسیار ناامید و همچنین کفور یعنی بسیار ناسپاس اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۳۴) زیرا منشأ نعمت را خداوند نمی‌دانند و حتی خود را طلبکار او نیز می‌دانند و چون برگشت نعمت از دست‌رفته را غیرممکن تصور می‌کنند از این رو مأیوس می‌شوند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۰: ۲۳۳) بنابراین می‌توان گفت: اینکه قرآن انسان را در وقت نعمت فخور می‌داند و در زمان فرود نعمت گرفتن رحمت مأیوس و کفور، مرادش مطلق انسان‌ها نیست بلکه انسان فاقد ایمان است.

تحلیل انتقادی شبهه‌ها درباره مذمت شادی در ... (محمود طباطبایی و دیگران) ۱۰۷

۳-۶ بررسی سیاق سوره

همان‌طور که بیان شد تمام یک سوره در کلیت خود با اجزایش مرتبط است و این ارتباط و پیوستگی مضامین نسبت به افتتاح و اختتام سوره با غرض اصلی سوره در ارتباط است. به تعبیری این ارتباط غرض اصلی سوره را می‌توان در ارتباط اجزای سوره با یکدیگر هر چند که موضوعات متعدد داشته باشد و همچنین ارتباط آیات اولیه با آیات پایانی برشمرده (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۲: ۳۱۱-۳۰۹). سوره هود نیز به دلیل مضامین به هم پیوسته خود با وجود آن که شامل موضوعات متعدد است لکن دارای یک موضوع محوری است. در این خصوص گفته شده است:

از آنجایی که اصل توحید با همه اجمالی که دارد متضمن تمامی تفصیلات و جزئیات معانی قرآن است، لذا تمام معارف مطرح در قرآن کریم به اصل توحید بازگشت می‌کند. از این رو غرض اصلی سوره هود دعوت به توحید و نفی پرستش غیر خداست... چرا که اساس و جان تمامی معارف مختلفی که آیات قرآن متضمن آن است یک حقیقت است... و آن یک حقیقت عبارت است از توحید حق تعالی و آن این است که انسان معتقد باشد به این که خدای تعالی رب همه عالم باشد و غیر از او ربی نباشد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۰: ۱۹۹-۲۰۰).

سعید حوی نیز بر این اعتقاد است که هر کدام از سوره‌های قرآن توضیح بخشی از آیات سوره بقره هستند. وی بر این اساس موضوع محوری سوره هود را آیه ۲۱ سوره بقره می‌داند که متمرکز بر عبادت رب که همان توجه به توحید است می‌باشد (حوی، ۱۴۲۴ق، ج ۵: ۲۵۲۵) و به نوعی بر دعوت به توحید و نفی شرک دلالت می‌کند. بنابراین غرض اصلی سوره هود دعوت به توحید و نفی شرک است که حال با توجه به غرض اصلی سوره به تحلیل اجزای سوره می‌پردازیم.

۳-۶-۱ دسته‌بندی موضوعات مختلف سوره هود

سعید حوی در *اساس التفسیر سوره هود* را به سه بخش تقسیم می‌کند:

۱. بخش اول آیات (۱-۲۴) که در آن غرض اصلی سوره که همان دعوت به توحید و نفی شرک است مطرح می‌شوند (همان: ۲۶۱۵)

۲. بخش دوم آیات (۲۵-۹۹) داستانهای سوره هستند که درحقیقت در مقام توضیح درس سوره هستند که بر نفی شرک و دعوت به توحید دلالت دارد (همان). علامه طباطبایی نیز ضمن اینکه ساختار کلی سوره هود را به دو بخش کلی تقسیم می‌کند معتقد است خداوند در چهار آیه آغازین سوره، تمام معارف قرآنی را به طور خلاصه مطرح نموده است و در بخش دوم و در خلال ایراد اخبار امت‌های گذشته در قالب انذار و تبشیر، امور دیگری از معارف الهی راجع به توحید، نبوت و معاد نیز خاطر نشان کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۰: ۲۰۱). سید قطب نیز داستان‌های هر سوره را به‌عنوان گواهی و مثالی برای تصدیق حقائق اعتقادی سوره در جهت توضیح مقصد اصلی سوره می‌داند (سید قطب، ۱۴۱۲ق، ج ۳: ۸۷۶) و معتقد است: در سوره هود داستان‌ها بنیاد آن هستند و به عنوان مصداق حقائق بزرگ آمده اند که سوره درصدد بیان آن‌هاست (همان) بقاعی هم معتقد است ذکر داستان اقوام گذشته با غرض اصلی سوره در ارتباط است (بقاعی، ۱۴۱۵ق، ج ۹: ۲۶۸).

نام اقوام	محدوده آیات	متن آیه مشترک
قوم نوح	۲۵ - ۴۹	أَنْ لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمِ الْاَلِيمِ (۲۶)
قوم عاد	۵۰ - ۶۰	يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ (۵۰).
قوم ثمود	۶۱ - ۶۸	يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ (۶۱).
قوم شعیب	۸۴ - ۹۵	يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ (۸۴).
قوم فرعون	۹۶ - ۹۹	وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَىٰ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُّبِينٍ (۹۶) إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَاتَّبِعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ (۹۷) (در این بخش چون داستان درگیری حضرت موسی با فرعون معروفتر بوده از ذکر جزئیات خودداری کرده و گرنه در آنجا نیز دعوی اصلی بر سر توحید بوده است)

و اما در بخش سوم سوره مطالبی قرار گرفته است که با درس سوره و داستانهای آن کاملاً هماهنگ است (حوی، ۱۴۲۴ق، ج ۵، ۲۶۱۵) زیرا خداوند در پایان این سوره یعنی آیات ۱۰۰-۱۰۲ می‌فرماید: مشکل اصلی اقوام گذشته این بود که آلوده به شرک بودند و از توحید فاصله گرفته و به پرستش خدایان دروغین مشغول بودند و لذا با این پرستش به خود ظلم می‌کردند و سپس در پایان سوره دوباره دعوت به توحید و عبادت خداوند می‌کند: «وَاللَّهُ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأُمُورُ كُلُّهَا فاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» (هود: ۱۲۳).

۶-۳-۲ تحلیل ارتباط محتوایی آیات اولیه و پایانی سوره با غرض اصلی آن

متن آیات ابتدایی	متن آیات پایانی
<p>الرَّكَّابُ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ (هود: ۱)</p> <p>این کتابی است که آیاتش استحکام یافته، سپس تشریح شده و از نزد خداوند حکیم و آگاه نازل گردیده است.</p> <p>أَلَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي لَكُمْ مُنْذِرٌ وَبَشِيرٌ (هود: ۲) که جز الله را نپرستید من از سوی او برای شما جز بیم‌دهنده و بشارت‌دهنده نیستم.</p>	<p>وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأُمُورُ كُلُّهَا فَاَعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (هود: ۱۲۳) و غیب آسمانها و زمین تنها از آن خداست و همه امر به سوی او بازمی‌گردد، پس او را پرستش کن و بر او توکل نما و پروردگارت از کارهایی که می‌کنید غافل نیست.</p>

محتوای مشترک آیات اولیه و پایانی سوره هود فرمان به عبادت خداوند و دعوت به توحید است. بنابراین تأکید بر توحید از ارتباط محتوایی آیات اولیه و پایانی سوره نیز به دست می‌آید.

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱. در قرآن شادی با الفاظ متعددی که بر مفاهیم مختلف دلالت می‌کند به دو وجه ایجابی و سلبی آمده است و در یک بررسی کلی می‌توان نتیجه گرفت شادی در قرآن امری فی‌نفسه ممدوح و مشروع و مطلوب است. لذا اگر در آیاتی شادی مذمت شده است امری عارضی بر آن بار شده است که یکی از آن موارد فرح در آیه ۱۰ سوره هود است که یکی از شبهات نقد قرآن سها درباره این آیه است.
۲. شبهه سها به این چالش اشاره داشت که اگر انسان در قرآن دارای منزلت است توجه به نیازهای روحی و جسمی او و از جمله آنها نیاز اساسی شادی می‌بایست ثمره این تکریم باشد درحالی‌که تخطئه شادی در این آیه و اتصاف فخر فروشی به انسان در وقت نعمت و شادی خلاف این مدعا است.
۳. هرچند نقد سها که با استناد به نص آیه بیان شده است صحیح به نظر می‌رسد و ثمره تحقیقات علمی که شادی را نیاز ضروری انسان می‌داند مؤید این شبهه است اما با نگاهی دقیق‌تر پی به نقیصه ایراد او می‌بریم. این نقیصه نگاه جزءنگر به جای کل‌نگر و عدم توجه به عنصر بنیادی انسجام در تحلیل متن است. از آنجایی که متن آیات قرآن از

انسجام و پیوستگی برخوردار است توجه به سیاق آیات و سوره که از لوازم نگاه انسجامی و نظام‌مند و روشی دقیق در فهم آیات است لازمه تفسیر آن است درحالی‌که شبهه سها که موجب ایراد شبهاتی شده ثمره نگاه تجزیه‌گرایانه به قرآن است.

۴. از بررسی سیاق آیات معلوم شد توجه به مفهوم واژگانی که با واژه مورد نظر هم‌نشین شده اند مهم است زیرا در بیان مفهوم اصلی آیه مدد می‌رسانند. در این آیه فرح و فخور با واژگانی نظیر «اذقنا»، «ضراء»، «نعماء» و «مس» هم‌نشین شده که برخی از این عناصر بیانگر امری زودگذر و فانی اند. از این مقدمات نتیجه می‌شود که مقصود خداوند در این آیه این است که انسان مشرک و کافر به دلیل فقدان ایمان، منشأ نعمت را خود می‌داند لذا به فخرفروشی در هنگام شادی و نعمت رو می‌آورد که این مسأله چون در تعارض با توحید است در قرآن مذمت شده است.

۵. از بررسی سیاق سوره مشخص شد همه آیات یک سوره هرچند مضامین مختلف داشته باشند اما طبق نظریه ساختار وحدت سوره‌ها یک غرض اصلی دارند که بیشتر عبارت است از یکی از اصول اعتقادی (توحید، نبوت و معاد) و تمامی مضامین سوره با موضوعات مختلفی که دارند به این غرض اصلی برگشت می‌کنند زیرا همه آن آیات در راسته این غرض نازل شده اند. غرض اصلی سوره هود نیز توحید است و لذا مسائل مطرح در این سوره می‌باید در راسته توحید باشند و اگر امر و نهی یا تحسین و تذمیمی در آن بین وجود دارد راجع به این اصل است. بنابراین براساس سیاق سوره، علت مذمت شادی انسان در وقت نعمت و متصف کردنش به تفاخر به دلیل تعارضش با توحید است چراکه شادی تفاخرگونه در وقت نعمت از سوی مشرک صورت می‌گیرد نه انسان مؤمن.

۶. در یک نتیجه‌گیری کلی می‌توان بیان داشت: علت اتصاف شادی انسان به صفت فخور در وقت نعمت به مسأله ضعف معرفت توحیدی او برمی‌گردد که اغلب مشرکین و کفار این‌گونه هستند؛ زیرا از این مسأله غافل اند که همه چیز در عالم متعلق به خداست و همه داشته‌های انسان عاریتی است «لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُ الْغَنِيُّ» (حج: ۶۴) لذا انسان مشرک چون توجهش به اسباب ظاهری است وقتی نعمت‌های الهی و خوشی‌ها به سویس سرازیر می‌شود از آنجایی که آنها را از خودش می‌داند به جای شکرگزاری فخرفروشی می‌کند. از این رو قرآن اینگونه شادی را مذمت می‌کند و موصوف به صفت «فخور» می‌کند و از این جهت است که در

تحلیل انتقادی شبهه‌ها درباره‌ی مذمت شادی در ... (محمود طباطبایی و دیگران) ۱۱۱

پایان آیات، افراد مؤمن و صبور را استثنا می‌کند. زیرا انسان غیرمؤمن در وقت سختی از سر کم‌ظرفیتی و بی‌صبری، مأیوس کفور است و در وقت نعمت نیز شادمان فخور است ولی کسانی که در سایه‌ی ایمان واقعی، اهل صبر و عمل صالح هستند نه با رفتن نعمت مأیوس می‌شوند و نه با آمدن آن فخر فروشی می‌کنند. بنابراین منشأ مذمت شادی در این آیه بر اساس نگاه انسجامی (سیاق آیات و سیاق سوره) تضاد با مسأله‌ی توحید است که نظام فکری قرآن بر آن استوار است. بنابراین مطلق شادی در قرآن مذمت نشده بلکه حتی به برخی شادی‌ها توصیه و بر آنها تأکید نیز شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. مستنصر میر یکی از شخصیت‌های معاصر مطرح در عرصه‌ی علوم قرآنی در باب انسجام قرآن است و یکی از مهم‌ترین آثارش *نظم و انسجام در قرآن* می‌باشد.

۲. نظریه‌ی ساختارمندی سوره‌ها معتقد است هر سوره یک موضوع محوری دارد و تمامی آیات آن سوره هر چند مختلف المضامین هستند لکن به این موضوع محوری پیوند می‌خورند و از آن به عنوان «سیاق سوره» تعبیر می‌شود. از مفسران و دانشمندان علوم قرآن در این زمینه می‌توان از شخصیت‌هایی همچون محمد عبدالله دراز، سید قطب، محمود بستانی، عبدالعلی بازرگان، احمد رضا اخوت، امین اصلاحی، علامه طباطبایی و محمد خامه‌گر نام برد.

3. *Encyclopaedia of the Qur'an*; volume three: J-O; *General Editor*: Jane Dammen McAuliffe; Brill, Leiden-Boston; 2003.

۴. الفرع انشراح الصدر باللذة عاجلة و أكثر ما يكون ذلك في اللذات البدنية.

۵. صاحب المیزان نیز بر این مطلب اذعان دارد. ر.ک. طباطبایی، ۱۴۱۷ق، المیزان، ج ۱۰: ۱۹۹-۲۰۰.

کتاب‌نامه

قرآن.

آرگایل، مایکل (۱۳۸۳). *روان‌شناسی شادی*، ترجمه مسعود گوهری انارکی و دیگران، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.

آیزنک، مایکل (۱۳۷۸). *روان‌شناسی شادی*، ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت، تهران: انتشارات بدر.

ابن عاشور، محمد بن طاهر. *التحریر و التنویر*، بیروت: انتشارات مؤسسه‌ی تاریخ، بی تا.

ابوحیان، محمد بن یوسف (۱۴۲۰ق). *البحر المحیط فی التفسیر*، چاپ اول، بیروت: انتشارات دارالفکر.

۱۱۲ مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال ۷، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۲

- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۰ق). *المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز*، بیروت: انتشارات دارالکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*، بیروت: انتشارات دار صادر.
- ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۶۱). *خدا و انسان در قرآن*، ترجمه احمد آرام، چاپ اول، تهران: انتشارات چاپخانه بهمن.
- ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۹۴). *مفاهیم اخلاقی و دینی در قرآن*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: انتشارات فروزانفر.
- بقاعی، ابوالحسن بن عمر (۱۴۱۵). *نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور*، بیروت: انتشارات دارالکتب العلمیه.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۸ق). *الجواهر الحسان فی التفسیر القرآن*، بیروت: انتشارات دار احیاء التراث العربی.
- حوی، سعید (۱۴۲۴ق). *الاساس فی التفسیر*، قاهره: انتشارات دارالسلام.
- خامه‌گر محمد (۱۳۸۳). *ساختار هندسی سوره‌های قرآن*، تهران: انتشارات چاپ و نشر بین‌الملل.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۲ ش). *لغتنامه دهخدا*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ القرآن الکریم*، بیروت: انتشارات دارالقلم بیروت.
- رجبی، محمود (۱۳۸۳). *روش تفسیر قرآن*، قم: مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه.
- کامپتون، ویلیام، هافمن، ادوارد، (۱۳۹۷). *روان‌شناسی مثبت، علم شادمانی و شکوفایی*، ترجمه سهراب امیری و همکاران، ج ۱، تهران: انتشارات آوای نور.
- سوسور، فردینان (۱۳۸۰ ش). *مبانی ساخت‌گرایی در زبان‌شناسی*، ترجمه کوروش صفوی، تهران: حوزه هنری.
- سها (۱۳۹۳). *مجموعه نقد قرآن*، ویرایش ۱۳۹۳ (نشر اینترنتی).
- شاذلی (سید قطب)، سید بن قطب بن ابراهیم (۱۴۱۲ق). *التفسیر فی ظلال القرآن*، بیروت: انتشارات دارالشروق.
- طریحی، فخرالدین بن حمد (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*، احمد حسینی اشکوری، تهران: انتشارات مرتضوی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۴۱۷ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴ش). *ترجمه تفسیر المیزان*، سیدمحمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: انتشارات ناصرخسرو.
- طیب، عبدالحسین (۱۳۴۸). *اطیب البیان فی التفسیر القرآن*، تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامی.

تحلیل انتقادی شبهه سها درباره مذمت شادی در ... (محمود طباطبایی و دیگران) ۱۱۳

طیب حسینی، سیدمحمود (۱۳۷۹). *مفردات در قرآن*، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
قادری، الهام (۱۳۸۸). *فرح و شادمانی مذموم از منظر آیات قرآن و روایات*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
قزائتی، محسن (۱۳۸۳). *تفسیر نور*، تهران: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن.
قرشی، سیدعلی اکبر (۱۳۷۷). *تفسیر احسن الحدیث*، تهران: انتشارات بنیاد بعثت.
قرشی، سیدعلی اکبر (۱۳۷۱ ش). *قاموس قرآن*، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
لطفی پور ساعدی، کاظم (۱۳۸۵). *درآمدی به اصول و روش ترجمه*، چاپ هفتم، تهران: انتشارات نشر دانشگاهی.

محدثی گیلوایی، حسن (۱۳۹۵ ش). *نظریه‌ای در باب دین و شادی*، تهران: انتشارات نقد فرهنگ.
مصطفوی، سیدحسن (۱۴۱۶ ق). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: انتشارات وزارت ارشاد.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*، قم: دارالکتب الاسلامیه.
نسفی، عبدالعزیز بن محمد (۱۳۵۹). *کشف الحقائق*، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
نجار، علی (۱۳۸۱). *اصول و مبانی ترجمه قرآن*، چاپ اول، رشت: انتشارات کتاب مبین.

پایان‌نامه

شفیعی رونیزی، ام‌لیلا (۱۳۹۵). *بررسی زبان‌شناختی واژگان شادی در قرآن*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم قرآنی ایلام.

مقالات

اسعدی و سوده و همکاران (۱۳۹۹). «نگرش سیستمی بر پیوستگی فراکتالی ساختار سوره با تأکید بر افتتاح و اختتام (بررسی موردی سوره روم)»، پژوهش‌های ادبی قرآنی (نشریه علمی پژوهشی)، هشتم، ش ۱: ۳۳-۴۰.

ابراهیمی، طیبه، اسدپور، معصومه (۱۳۹۶). *موانع تحقق فرح ممدوح از منظر آیات و روایات*، مجله علمی-ترویجی پویا در آموزش علوم انسانی، سال سوم، ش ۹: ۷۱-۸۷.

اخوان مقدم، زهره، علی محمدی (۱۴۰۰). «کارکردهای دوازده‌گانه سیاق در تعیین و تبیین آیات و واژگان قرآن»، مجله مطالعات سبک‌شناسی قرآن کریم، سال پنجم، ش ۱، پیاپی ۸: ۵۶-۷۹.

خامه‌گر، محمد (۱۳۹۷ ش). «کارآیی نظریه هالیدی در ترسیم انسجام متنی سوره‌های قرآن»، فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های قرآنی، سال بیست‌وسوم، ش ۱: ۴-۲۹.

حسین‌پور، صدیقه و قاسمی، حمیدمحمد (۱۳۹۰). «شادی‌های نکوهیده در قرآن و روایات»، مجله پیام زن، ش ۲۳۵، مهر ۱۳۹۰.

حیدرزادگان، علیرضا، مشهدی عباس، فاطمه (۱۳۹۰). «رابطه شادی و نشاط با موفقیت تحصیلی دانشجویان دانشگاه سیستان»، مجله نشریه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ش ۱: ۴۷-۶۱.

۱۱۴ مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال ۷، شماره ۳، پاییز ۱۴۰۲

- ذوقی، امیر (۱۳۹۲ش). «نگره‌ای جدید درباره انسجام متنی سوره‌های قرآن کریم»، مجله مطالعات قرآن و حدیث، سال ششم، ش ۲، پیاپی ۱۲: ۱۵۱-۱۷۵.
- زارعی محمودآبادی، محمد (۱۳۹۰). «تعریف و ماهیت شادی در اسلام»، مجله فرهنگ در دانشگاه اسلامی، سال اول، ش ۱: ۱۵۹-۱۸۰.
- ولینی، یونس و دیگران (۱۳۹۵). «عوامل انسجام متنی در سوره نوح»، فصلنامه پژوهش‌های زبانشناختی قرآن، سال پنجم، ش ۱، پیاپی ۹: ۷۰-۸۶.

Compton, W. C., & Hoffman, E. (2013). *Positive Psychology: The Science of Happiness and Flourishing* (2nd ed.). Belmont, CA: Wadsworth.

Halliday M. A.K. & Ruqaiya Hasan: *Cohesion in English*, London/ New York, 1976.